

पाचवा अध्याय

(कर्मसंन्यासयोग)

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ ५-१ ॥

अन्वयार्थ

अर्जुन = अर्जुन, उवाच = म्हणाला, कृष्ण = हे कृष्णा, कर्मणाम् = कर्मांच्या, संन्यासम् = संन्यासाची, च = तसेच, पुनः = त्यानंतर, योगम् = कर्मयोगाची, शंससि = प्रशंसा करीत आहात, (अतः) = म्हणून, एतयोः = या दोहोंतील, यत् = जे, एकम् = एक, मे = माझ्यासाठी, सुनिश्चितम् = चांगल्याप्रकारे निश्चित, श्रेयः = कल्याणकारक साधन (होईल), तत् = ते, ब्रूहि = तुम्ही (मला) सांगा ॥ ५-१ ॥

अर्थ:- अर्जुन म्हणाला, हे कृष्णा, तुम्ही कर्मे टाकण्याची आणि फिरून कर्मयोगाची प्रशंसा करता! तेव्हा या दोहोंपैकी माझ्यासाठी अगदी निश्चित कल्याणकारक जे एक साधन असेल, ते सांगा. ॥ ५-१ ॥

श्रीभगवानुवाच

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ ५-२ ॥

अन्वयार्थ

श्रीभगवान् = भगवान् श्रीकृष्ण, उवाच = म्हणाले, संन्यासः = कर्मसंन्यास, च = आणि, कर्मयोगः = कर्मयोग, उभौ = हे दोन्हीही, निःश्रेयसकरौ = परम कल्याण करणारे आहेत, तु = परंतु, तयोः = त्या दोन्हींमध्येही, कर्मसंन्यासात् = कर्मसंन्यासापेक्षा, कर्मयोगः = कर्मयोग (हा साधण्यास सुगम असल्यामुळे), विशिष्यते = श्रेष्ठ आहे ॥ ५-२ ॥

अर्थ:- भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोन्हीही परम कल्याण करणारेच आहेत. परंतु या दोहोतही संन्यासाहून कर्मयोग साधण्यास सोपा असल्याने श्रेष्ठ आहे. ॥

५-२ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ५-३ ॥

अन्वयार्थ

महाबाहो = हे महाबाहो अर्जुना, यः = जो मनुष्य, न द्वेषि = (कोणाचाही) द्वेष करीत नाही, न काङ्क्षति = कशाचीही आकांक्षा करीत नाही, सः = तो कर्मयोगी, नित्यसंन्यासी = सदा संन्यासीच, ज्ञेयः = समजण्यास योग्य आहे, हि = कारण, निर्द्वन्द्वः = राग-द्वेषादि द्वंदांनी रहित असा तो, बन्धात् = संसारबंधनातून, सुखम् = सुखाने, प्रमुच्यते = मुक्त होऊन जातो ॥ ५-३ ॥

अर्थ:- हे महाबाहो अर्जुना, जो मनुष्य कोणाचा द्वेष करीत नाही आणि कशाची अपेक्षा करीत नाही, तो कर्मयोगी नेहमीच संन्यासी समजावा. कारण राग-द्वेष इत्यादी द्वंदांनी रहित असलेला मनुष्य सुखाने संसारबंधनातून मुक्त होतो. ॥ ५-३ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ५-४ ॥

अन्वयार्थ

बालाः = मूर्ख लोकच, सांख्ययोगौ = संन्यास व कर्मयोग हे, पृथक् = वेगवेगळी फळे देणारी आहेत असे, प्रवदन्ति = म्हणतात (परंतु), न पण्डिताः = पंडितजन तसे म्हणत नाहीत, (हि) = कारण दोन्हीतील, एकम् अपि = एकामध्येही, सम्यक् = योग्य प्रकाराने, आस्थितः = स्थित असणारा मनुष्य, उभयोः =

दोन्हींचे, फलम् = फळरूप (परमात्मा), विन्दते = प्राप्त करून घेतो ॥ ७-४ ॥

अर्थ:- वर सांगितलेले संन्यास आणि कर्म योग वेगवेगळी फळे देणारे आहेत, असे मूर्ख लोक म्हणतात; पंडित नव्हेत. कारण दोहोंपैकी एकाच्या ठिकाणीसुद्धा उत्तम प्रकारे स्थित असलेला मनुष्य दोहोंचे फलस्वरूप असलेल्या परमात्म्याला प्राप्त होतो. ॥ ७-४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ७-७ ॥

अन्वयार्थ

यत् = जे, स्थानम् = परमधाम, सांख्यैः = ज्ञानयोग्यांकडून, प्राप्यते = प्राप्त करून घेतले जाते, तत् = तेच, (स्थानम्) = परमधाम, योगैः = कर्मयोग्यांकडून, अपि = सुद्धा, गम्यते = प्राप्त करून घेतले जाते, सांख्यम् = ज्ञानयोग, च = आणि, योगम् = कर्मयोग (हे फलरूपाने), एकम् = एक आहेत असे, यः = जो मनुष्य, पश्यति = पाहतो, सः च = तोच, पश्यति = यथार्थ पाहतो ॥ ७-७ ॥

अर्थ:- ज्ञानयोग्यांना जे परमधाम प्राप्त होते; तेच कर्मयोग्यांनाही प्राप्त होते. म्हणून जो मनुष्य ज्ञानयोग आणि

कर्मयोग हे फळाच्या दृष्टीने एकच आहेत, असे पाहतो, तोच स्वऱ्या अर्थाने पाहतो. ॥ ५-५ ॥

संन्यासरतु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ५-६ ॥

अन्वयार्थ

तु = परंतु, महाबाहो = हे महाबाहो अर्जुन, अयोगतः = कर्मयोगाशिवाय, संन्यासः = संन्यास म्हणजे मन, इंद्रिये व शरीर यांच्या द्वारे होणाऱ्या सर्व कर्मांच्या कर्तेपणाचा त्याग, आप्तुम् = प्राप्त होणे, दुःखम् = कठीण आहे, मुनिः = भगवत्स्वरूपाचे चिंतन करणारा, योगयुक्तः = कर्मयोगी, ब्रह्म = परब्रह्म परमात्म्याला, नचिरेण = लवकरच, अधिगच्छति = प्राप्त करून घेतो ॥ ५-६ ॥

अर्थः- परंतु हे महाबाहो अर्जुन, कर्मयोगाशिवाय मन इंद्रिये व शरीर यांच्याकडून होणाऱ्या सर्व कर्मांच्या बाबतीत कर्तेपणाचा त्याग होणे कठीण आहे. आणि भगवत्स्वरूपाचे चिंतन करणारा कर्मयोगी परब्रह्म परमात्म्याला फार लवकर प्राप्त होतो. ॥ ५-६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ५-७ ॥

अन्वयार्थ

विशुद्धात्मा = ज्याचे अंतःकरण शुद्ध आहे, विजितात्मा = ज्याचे मन त्याच्या स्वाधीन आहे, जितेन्द्रियः = जो जितेंद्रिय आहे, (च) = आणि, सर्वभूतात्मभूतात्मा = सर्व सजीवांचा आत्मरूप परमात्मा हाच ज्याचा आत्मा आहे असा, योगयुक्तः = कर्मयोगी, कुर्वन् अपि = कर्म करीत असताना सुद्धा, न लिप्यते = लिप्त होत नाही ॥ ५-७ ॥

अर्थ:- ज्याचे मन स्वतःच्या ताब्यात आहे, जो इंद्रियनिग्रही आणि शुद्ध अंतःकरणाचा आहे, तसेच सर्व सजीवांचा आत्मरूप परमात्माच ज्याचा आत्मा आहे, असा कर्मयोगी कर्मे करूनही अलिप्त राहतो. ॥ ५-७ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्श्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ।५-८।

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्निमिषन्निमिषन्नापि

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ५-९ ॥

अन्वयार्थ

पश्यन् = पाहताना, शृण्वन् = ऐकताना, स्पृशन् = स्पर्श करताना, जिघ्रन् = वास घेताना, अश्नन् = भोजन करताना, गच्छन् = गमन करताना, स्वपन् = झोपताना, श्वसन् = श्वास घेताना, प्रलपन् = बोलताना, विसृजन् = त्याग करताना, गृह्णन् = घेताना, (तथा) = तसेच, उन्मिषन् = डोळे उघडताना, (च) = आणि, निमिषन् = डोळे मिटताना, अपि = सुद्धा, इन्द्रियाणि = सर्व इंद्रिये, इन्द्रियार्थेषु = आपापल्या विषयांत, वर्तन्ते = व्यवहार करीत आहेत, इति = असे, धारयन् = समजून, तत्त्ववित् = तत्व जाणणाऱ्या, युक्तः = सांख्यायोगी मनुष्याने, एव = निःसंदेहपणे, इति = असा, मन्येत = विचार करवा की, किञ्चित् = काही सुद्धा, न करोमि = मी करीत नाही ॥ ५-८, ५-९ ॥

अर्थ:- सांख्यायोगी तत्त्ववेत्त्याने पाहात असता, ऐकत असता, स्पर्श करीत असता, वास घेत असता, भोजन करीत असता, चालत असता, झोपत असता, श्वासोच्छ्वास करीत असता, बोलत असता, टाकीत असता, घेत असता, तसेच डोळ्यांनी उघडझाप करीत असतानाही सर्व इंद्रिये आपापल्या विषयांत वावरत आहेत, असे समजून निःसंशय असे मानावे की, मी काहीच करीत नाही. ॥ ५-८, ५-९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ५-१० ॥

अन्वयार्थ

ब्रह्मणि = परमात्म्यामध्ये, कर्माणि = सर्व कर्मे, आधाय = अर्पण करून, (च) = आणि, सङ्गम् = आसक्तीचा, त्यक्त्वा = त्याग करून, यः = जो मनुष्य, (कर्म) = कर्म, करोति = करतो, सः = तो मनुष्य, अम्भसा = पाण्याने, पद्मपत्रम् इव = कमळाच्या पानाप्रमाणे, पापेन = पापाने, न लिप्यते = लिप्त होत नाही ॥ ५-१० ॥

अर्थ:- जो पुरुष सर्व कर्मे परमात्म्याला अर्पण करून आणि आसक्ती सोडून कर्मे करतो, तो पुरुष पाण्यातील कमलपत्राप्रमाणे पापाने लिप्त होत नाही. ॥ ५-१० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्याकेवलैरिन्द्रियैरपि

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ५-११ ॥

अन्वयार्थ

योगिनः = कर्मयोगी (ममत्व बुद्धीने रहित होऊन), केवलैः = केवळ, आत्मशुद्धये = अंतःकरणाच्या शुद्धीसाठी, इन्द्रियैः = इंद्रियांनी, मनसा = मनाने, बुद्ध्या = बुद्धीने, (च) = तसेच, कायेन अपि = शरीरानेही होणारी, कर्म = सर्व कर्मे, सङ्गम् =

आसक्तीचा, त्यक्त्वा = त्याग करून, कुर्वन्ति = करतात ॥ ७-११ ॥

अर्थ:- कर्मयोगी ममत्वबुद्धी सोडून केवळ अंतःकरणाच्या शुद्धीसाठी इंद्रिये, मन, बुद्धी आणि शरीर यांच्याद्वारे आसक्ती सोडून कर्म करतात. ॥ ७-११ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ ७-१२ ॥

अन्वयार्थ

कर्मफलम् = कर्माच्या फळाचा, त्यक्त्वा = त्याग करून, युक्तः = कर्मयोगी, नैष्ठिकीम् = भगवत्प्राप्तीरूप, शान्तिम् = शांती, आप्नोति = प्राप्त करून घेतो, (च) = आणि, अयुक्तः = सकाम पुरुष, कामकारेण = कामनेच्या प्रेरणेने, फले = फळामध्ये, सक्तः = आसक्त होऊन, निबध्यते = बंधनात पडतो ॥ ७-१२ ॥

अर्थ:- कर्मयोगी कर्माच्या फळांचा त्याग करून भगवत् प्राप्तीरूप शांतीला प्राप्त होतो आणि कामना असलेला पुरुष कामनांच्या प्रेरणेमुळे फळांत आसक्त होऊन बद्ध होतो. ॥ ७-१२ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ ७-१३ ॥

अन्वयार्थ

वशी = ज्याला अंतःकरण वश आहे असा सांख्ययोगाचे
आचरण करणारा, देही = पुरुष, न कुर्वन् = काही न करता,
(च) = तसेच, न कारयन् एव = काहीही न करविताच, नवद्वारे
= नऊ द्वारे असणाऱ्या शरीररूपी, पुरे = घरात, सर्वकर्माणि =
सर्व कर्मांचा, मनसा = मनाने, संन्यस्य = त्याग करून,
सुखम् = आनंदपूर्वक (सत्त्वदानंदघन परमात्म्याच्या
स्वरूपात), आस्ते = राहातो ॥ ७-१३ ॥

अर्थ:- अंतःकरण ज्याच्या ताब्यात आहे, असा सांख्ययोगाचे
आचरण करणारा पुरुष कोणतेही कर्म करणारा किंवा
करविणारा न होताच नऊ दरवाजांच्या शरीररूपी घरात सर्व
कर्मांचा मनाने त्याग करून आनंदाने सत्त्वदानंदघन
परमात्म्याच्या स्वरूपात स्थित राहातो. ॥ ७-१३ ॥

न कर्तृत्वंन कर्माणि लोकस्य सृजतिप्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ ७-१४ ॥

अन्वयार्थ

लोकस्य = मनुष्यांचे, न कर्तृत्वम् = न कर्तेपण, न कर्माणि = न कर्म, न कर्मफलसंयोगम् = न कर्मफलांशी संयोग, प्रभुः = परमेश्वर, सृजति = निर्माण करतो, तु = परंतु, स्वभावः = प्रकृतीच, प्रवर्तते = सर्व काही करते ॥ ७-१४ ॥

अर्थ:- परमेश्वर मनुष्यांचे कर्तेपण, कर्म आणि कर्मफलांशी संयोग उत्पन्न करीत नाही; तर प्रकृतीच खेळ करीत असते.
॥ ७-१४ ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ७-१५ ॥

अन्वयार्थ

विभुः = सर्वव्यापी परमेश्वरसुद्धा, न कस्यचित् पापम् = ना कोणाचे पापकर्म, च = तसेच, न सुकृतम् = ना (कोणाचे) शुभकर्म, एव = सुद्धा, आदत्ते = ग्रहण करतो, (किंतु) = परंतु, अज्ञानेन = अज्ञानाच्या द्वारे, ज्ञानम् = ज्ञान, आवृतम् = झाकले गेले आहे, तेन = त्यामुळे, जन्तवः = सर्व अज्ञानी माणसे, मुह्यन्ति = मोहित होतात ॥ ७-१५ ॥

अर्थ:- सर्वव्यापी परमेश्वरही कोणाचेही पापकर्म किंवा पुण्यकर्म स्वतःकडे घेत नाही. परंतु अज्ञानाने ज्ञान झाकले गेले आहे. त्यामुळे सर्व अज्ञानी लोक मोहित होतात. ॥ ७-१५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ ७-१६ ॥

अन्वयार्थ

तु = परंतु, येषाम् = ज्यांचे, तत् = ते, अज्ञानम् = अज्ञान, आत्मनः = परमात्म्याच्या, ज्ञानेन = तत्त्वज्ञानाद्वारे, नाशितम् = नष्ट केले गेले आहे, तेषाम् = त्यांचे, (तत्) = ते, ज्ञानम् = ज्ञान, आदित्यवत् = सूर्याप्रमाणे, तत्परम् = त्या सच्चिदानंदघन परमात्म्याला, प्रकाशयति = प्रकाशित करते ॥ ७-१६ ॥

अर्थ:- परंतु ज्यांचे ते अज्ञान परमात्मज्ञानाने नाहीसे झाले आहे, त्यांचे ते ज्ञान सूर्याप्रमाणे त्या सच्चिदानंदघन परमात्म्याला प्रकाशित करते. ॥ ७-१६ ॥

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ ७-१७ ॥

अन्वयार्थ

तद्बुद्ध्यः = ज्यांची बुद्धी तद्रूप होत असते, तदात्मानः = ज्यांचे मन तद्रूप होत असते, (च) = आणि, तन्निष्ठाः = सच्चिदानंदघन परमात्म्यामध्येच ज्यांची सतत एकीभावाने

स्थिती आहे असे, तत्परायणाः = तत्परायण पुरुष, ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः = ज्ञानाच्या द्वारे पापरहित होऊन, अपुनरावृत्तिम् = अपुनरावृत्ति म्हणजेच परमगति, गच्छन्ति = प्राप्त करून घेतात ॥ ५-१७ ॥

अर्थ:- ज्यांचे मन व बुद्धी तद्रूप झालेली आहे आणि सत्त्वदानंदघन परमात्म्यातच ज्यांचे नित्य ऐक्य झाले आहे, असे ईश्वरपरायण पुरुष ज्ञानाने पापरहित होऊन परम गतीला प्राप्त होतात. ॥ ५-१७ ॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ ५-१८ ॥

अन्वयार्थ

विद्याविनयसम्पन्ने = विद्या व विनय यांनी युक्त अशा, ब्राह्मणे = ब्राह्मणाच्या ठिकाणी, च = तसेच, गवि = गाईच्या ठायी, हस्तिनि = हत्तीच्या ठायी, शुनि = कुत्र्याच्या ठिकाणी, च = तसेच, श्वपाके = चांडाळाच्या ठिकाणी (सुद्धा), पण्डिताः = ज्ञानी लोक, समदर्शिनः एव = समदर्शीच (होतात) ॥ ५-१८ ॥

अर्थ:- ते ज्ञानी पुरुष विद्या व विनय यांनी युक्त असलेल्या ब्राह्मण, गाय, हत्ती, कुत्रा, आणि चांडाळ या सर्वांना समदृष्टीनेच पाहतात. ॥ ५-१८ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो एषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ७-१९ ॥

अन्वयार्थ

येषाम् = ज्यांचे, मनः = मन, साम्ये = समभावामध्ये, स्थितम् = स्थित आहे, तैः = त्यांच्याकडून, इह एव = या जीवित अवस्थेमध्येच, सर्गः = संपूर्ण संसार, जितः = जिंकला गेला आहे, हि = कारण, ब्रह्म = सत्त्वदानंदघन परमात्मा, निर्दोषम् = दोषरहित, (च) = आणि, समम् = सम आहे, तस्मात् = त्या कारणाने, ते = ते, ब्रह्मणि = सत्त्वदानंदघन परमात्म्यामध्येच, स्थिताः = स्थित असतात ॥ ७-१९ ॥

अर्थ:- ज्यांचे मन समभावात स्थिर झाले आहे, त्यांनी या जन्मीच संपूर्ण संसार जिंकला. कारण सत्त्वदानंदघन परमात्मा निर्दोष आणि सम आहे. म्हणून ते सत्त्वदानंदघन परमात्म्यातच स्थिर असतात. ॥ ७-१९ ॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ ७-२० ॥

अन्वयार्थ

(यः) = जो पुरुष, प्रियम् = प्रिय गोष्ट, प्राप्य = प्राप्त झाल्यावर, न प्रहृष्येत् = आनंदित होत नाही, च = तसेच, अप्रियम् = अप्रिय गोष्ट, प्राप्य = प्राप्त झाल्यावर, न उद्विजेत् = उद्विग्न होत नाही, (सः) = तो, स्थिरबुद्धिः = स्थिरबुद्धी, असम्मूढः = संशयरहित, ब्रह्मवित् = ब्रह्मवेत्ता, ब्रह्मणि = सत्त्वदानंदघन परब्रह्म परमात्म्यामध्ये, स्थितः = एकीभावाने नित्य स्थित असतो ॥ ५-२० ॥

अर्थ:- जो पुरुष प्रिय वस्तु मिळाली असता आनंदित होत नाही आणि अप्रिय वस्तु प्राप्त झाली असता उद्विग्न होत नाही, तो स्थिर बुद्धी असलेला, संशयरहित ब्रह्मवेत्ता पुरुष सत्त्वदानंदघन परब्रह्म परमात्म्यात ऐक्यभावाने नित्य स्थित असतो. ॥ ५-२० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ ५-२१ ॥

अन्वयार्थ

बाह्यस्पर्शेषु = बाहेरच्या विषयांमध्ये, असक्तात्मा = आसक्तिरहित अंतःकरण असणारा साधक, आत्मनि = आत्म्यामध्ये (स्थित), यत् = जो (ध्यान-जनित) सात्त्विक, सुखम् = आनंद आहे, (तत्) = तो, विन्दति = प्राप्त करून घेतो,

(तदनंतरम्) = त्यानंतर, सः = तो, ब्रह्मयोगयुक्तात्मा = सत्त्वदानंदघन परब्रह्म परमात्म्याच्या ध्यानरूप योगामध्ये अभिन्न भावाने स्थित असलेला पुरुष, अक्षयम् = अक्षय, सुखम् = आनंदाचा, अश्नुते = अनुभव घेतो ॥ ५-२१ ॥

अर्थ:- ज्याच्या अंतःकरणाला बाहेरील विषयांची आसक्ती नसते, असा साधक आत्म्यात असलेल्या ध्यानामुळे मिळणाऱ्या सात्त्विक आनंदाला प्राप्त होतो. त्यानंतर तो सत्त्वदानंदघन परब्रह्म परमात्म्याच्या ध्यानरूप योगात ऐक्यभावाने स्थिती असलेला पुरुष अक्षय आनंदाचा अनुभव घेतो. ॥ ५-२१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ ५-२२ ॥

अन्वयार्थ

संस्पर्शजा = इंद्रिये आणि विषय यांच्या संयोगाने उत्पन्न होणारे, ये = जितके, भोगाः = भोग आहेत, ते = ते सर्व (जरी विषयलोलुप पुरुषांना सुखरूप वाटत असतात तरीसुद्धा), हि = निःसंदेहपणे, दुःखयोनयः एव = फक्त दुःखालाच कारण आहेत, (च) = आणि, आद्यन्तवन्तः = आदि-अन्त असणारे म्हणजे अनित्य आहेत, (अतः) = म्हणून, कौन्तेय = हे कुंतीपुत्र

अर्जुना, बुधः = बुद्धिमान विवेकी पुरुष, तेषु = त्यांच्या ठिकाणी, न रमते = रमत नाहीत ॥ ५-२२ ॥

अर्थ:- जे हे इंद्रिय आणि विषय यांच्या संयोगाने उत्पन्न होणारे सर्व भोग आहेत, ते जरी विषयी पुरुषांना सुखरूप वाटत असले तरी तेही दुःखालाच कारण होणारे आणि अनित्य आहेत. म्हणून हे कुंतीपुत्र अर्जुना, बुद्धिमान विवेकी पुरुष त्यात रमत नाहीत. ॥ ५-२२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्धवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ ५-२३ ॥

अन्वयार्थ

इह = या मनुष्यशरीरामध्ये, यः = जो साधक, शरीरविमोक्षणात् प्राक् एव = शरीराचा नाश होण्यापूर्वीच, कामक्रोधोद्धवम् = काम व क्रोध यांच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या, वेगम् = वेगाला, सोढुम् = सहन करण्यास, शक्नोति = समर्थ होतो, सः = तोच, नरः = पुरुष, युक्तः = योगी आहे, (च) = आणि, सः = तोच, सुखी = सुखी आहे ॥ ५-२३ ॥

अर्थ:- जो साधक या मनुष्यशरीरात शरीर पडण्याआधीच काम-क्रोध यांमुळे उत्पन्न होणारा आवेग सहन करण्यास समर्थ होतो, तोच योगी होय आणि तोच सुखी होय. ॥ ५-२३ ॥

योऽन्तः सुखोऽन्तरायमस्तथान्तज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ ५-२४ ॥

अन्वयार्थ

यः = जो पुरुष, एव = ब्रह्माच्या शिवाय काहीही नाही असा निश्चय करून, अन्तः सुखः = अंतरात्म्यातच आनंदानुभव करणारा आहे, अन्तरायमः = आत्म्यामध्येच रममाण होणारा आहे, तथा = त्याचप्रमाणे, यः = जो, अन्तज्योतिः = आत्म्याच्या ज्योतीमध्ये ज्याचे ज्ञान प्रकाशित होते, सः = तो, ब्रह्मभूतः = सच्चिदानंदघन परब्रह्म परमात्म्याबरोबर एकीभाव प्राप्त करून घेतलेला, योगी = सांख्ययोगी, ब्रह्मनिर्वाणम् = शांत ब्रह्माला, अधिगच्छति = प्राप्त करून घेतो ॥ ५-२४ ॥

अर्थ:- जो पुरुष अंतरात्म्यातच सुखी, आत्म्यातच रमणारा आणि आत्म्यातच ज्ञान मिळालेला असतो, तो सच्चिदानंदघन परब्रह्म परमात्म्यासह ऐक्यभावाला प्राप्त झालेला सांख्ययोगी शांत ब्रह्माला प्राप्त होतो. ॥ ५-२४ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ ५-२५ ॥

अन्वयार्थ

क्षीणकल्मषाः = ज्यांची सर्व पापे नष्ट होऊन गेली आहेत,
छिन्नद्वैधाः = ज्यांचे सर्व संशय ज्ञानामुळे निवृत्त झालेले
आहेत, सर्वभूतहिते = जे सर्व सजीवांच्या हितामध्ये, रताः = रत
आहेत, (च) = आणि, यतात्मानः = ज्यांचे जिकलेले मन हे
निश्चलभावाने परमात्म्यात स्थित आहे (असे ते), ऋषयः =
ब्रह्मवेत्ते पुरुष, ब्रह्मनिर्वाणम् = शांत ब्रह्म, लभन्ते = प्राप्त करून
घेतात ॥ ५-२५ ॥

अर्थ:- ज्यांचे सर्व पाप नष्ट झाले आहे, ज्यांचे सर्व संशय
ज्ञानामुळे फिटले आहेत, जे सजीवमात्रांच्या कल्याणात तत्पर
आहेत आणि ज्यांचे जिकलेले मन निश्चलपणे परमात्म्यात
स्थिर असते, ते ब्रह्मवेत्ते शांत ब्रह्माला प्राप्त होतात. ॥ ५-२५ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ ५-२६ ॥

अन्वयार्थ

कामक्रोधवियुक्तानाम् = जे काम व क्रोध यांनी रहित आहेत,
यतचेतसाम् = ज्यांनी चित्त जिकले आहे, विदितात्मनाम् =
ज्यांना परब्रह्म परमात्म्याचा साक्षात्कार झाला आहे अशा,
यतीनाम् = ज्ञानी पुरुषांच्या बाबतीत, अभितः = सर्व बाजूंनी,

ब्रह्मनिर्वाणम् = शांत परब्रह्म परमात्माच, वर्तते = परिपूर्ण
भरलेला असतो ॥ ५-२६ ॥

अर्थ:- काम-क्रोध मावळलेले, मन जिंकलेले, परब्रह्म
परमात्म्याचा साक्षात्कार करून घेतलेले जे ज्ञानी पुरुष
असतात, त्यांच्या सर्व बाजूंनी शांत परब्रह्म परमात्माच परिपूर्ण
भरलेला असतो. ॥ ५-२६ ॥

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरेभ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ ५-२७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ ५-२८ ॥

अन्वयार्थ

बाह्यान् = बाह्य, स्पर्शान् = विषयभोगांना (त्यांचे चिंतन न
करता), बहिः एव = बाहेरच, कृत्वा = सोडून देऊन, च = आणि,
चक्षुः = नेत्रांची दृष्टी, भ्रुवोः = (दोन) भ्रुवयांच्या, अन्तरे = मध्ये
(स्थिर करून), (तथा) = तसेच, नासाभ्यन्तरचारिणौ =
नासिकेमध्ये संचार करणाऱ्या, प्राणापानौ = प्राण व अपान या
वायूंना, समौ = सम, कृत्वा = करून, यतेन्द्रियमनोबुद्धिः =
ज्याने इंद्रिये, मन आणि बुद्धी जिंकलेली आहेत असा, यः = जो,

मोक्षपरायणः = मोक्षपरायण, मुनिः = मुनी,
विगतेच्छाभयक्रोधः = इच्छा, भय व क्रोध यांनी रहित झाला
आहे, सः = तो, सदा = नेहमी, मुक्तः एव = मुक्तच असतो ॥ ५-
२७, ५-२८ ॥

अर्थ:- बाहेरच्या विषयभोगांचे चिंतन न करता ते बाहेरच ठेवून,
दृष्टी भुवयांच्या मध्यभागी स्थिर करून तसेच नाकातून
वाहणारे प्राण व अपान वायू सम करून, ज्याने इंद्रिये, मन व
बुद्धी जिंकली आहेत, असा मोक्षतत्पर मुनी इच्छा, भय आणि
क्रोध यांनी रहित झाला की, तो सदादित मुक्तच असतो. ॥ ५-
२७, ५-२८ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ ५-२९ ॥

अन्वयार्थ

यज्ञतपसाम् = सर्व यज्ञ आणि तप यांचा, भोक्तारम् = भोक्ता मी
आहे, सर्वलोकमहेश्वरम् = सर्व लोकांतील ईश्वरांचासुद्धा ईश्वर
म्हणजे सर्वलोकमहेश्वर मी आहे, (तथा) = तसेच, सर्वभूतानाम्
= सर्व सजीवांचा, सुहृदम् = सुहृद म्हणजे स्वार्थरहित दयाळू व
प्रेम करणारा असा, माम् = मी आहे हे, ज्ञात्वा = तत्त्वतः जाणून

(माझा भक्त), शान्तिम् = परम शांती, ऋच्छति = प्राप्त करून घेतो ॥ ७-२९ ॥

अर्थ:- माझा भक्त मला सर्व यज्ञ आणि तपांचा भोक्ता, सर्व लोकांच्या ईश्वरांचाही ईश्वर, सजीवमात्रांचा सुहृद अर्थात स्वार्थरहित, दयाळू आणि प्रेमी, असे तत्त्वतः समजून शांतीला प्राप्त होतो. ॥ ७-२९ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

कर्मसंन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अर्थ:- ॐ हे परमसत्य आहे. याप्रमाणे श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषद तथा ब्रह्मविद्या आणि योगशास्त्राविषयी श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादातील कर्मसंन्यासयोग नावाचा हा पाचवा अध्याय समाप्त झाला. ॥ ७ ॥
